

KULLSBJÖRKEN

Åsbygge fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Antagen av samhällsbyggnadsutskottet 2021-05-27

KULLSBJÖRKEN

Åsbygge fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Redaktion

Lars Jönnes och Kristoffer Ärnback

Omslag: Utsikt mot klunga med två kringbyggda gårdar, Rofrygg och Likagods, söder om järnvägen.

Fotografier och illustrationer: Om inget annat anges, Kristoffer Ärnäck, Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618

© Dalarnas museum 2021

ISSN:

Innehåll

Beskrivning	7
Historik	7
Placering, landskap och byform	7
Gårdsformer och gårdsstrukturer	7
Bebyggelsens huvuddrag och detaljutformning	8
Utmärkande drag	11
Värden	11
Platsnamn	11
Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället	11
Bystruktur	15
Timmerhuskulturen och månghussystemet	16
Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse	19
Kringbyggdhet	20
Gårdar med sen 1800-talskaraktär	23
Dalaromantik och timmerhuskulturen under 1900-talet	24
Värdekarta	29
Vad är ett kulturmiljöprogram?	30

Kullsbjörken är beläget i den norra delen av nuvarande Leksands kommun, nära Saluån som utgör gränsen mot Rättviks kommun och socken. På Salunäset norr om byn fanns förut ett vidsträckt betes- och odlingslandskap med mängder av ängslador varav många återstår på Rättvikssidan om ån.

Beskrivning

HISTORIK: Byn Kullsbjörken ligger i Åsbygge fjärding i Leksands socken. Kullsbjörken figurerar i handlingar för Älvsborgs hjälpskatteregister år 1581 som en av de fattigaste byarna i Leksand. Vid Karl-Erik Forsslunds besök i början av 1920-talet fanns istället flera storgårdar i byn. Byn ligger i Leksands kommun, som ursprungligen bildades som Leksands landskommun 1863. År 1971 ombildades landskommunen till Leksands kommun. År 1974 uppgick Siljansnäs och Åls kommuner i Leksands kommun.

PLACERING, LANDSKAP OCH BYFORM:

- Byn Kullsbjörken är belägen i den norra delen av nuvarande Leksands kommun, strax väster om gränsen mot Rättviks socken och kommun. Gränsen mot Rättvik följer i princip Saluån som löper förbi byn. Saluån har även historiskt haft betydelse som gräns mellan de två socknarna. Sydväst om byn finns byn Norr Bergsäng och västerut byn Östanhol. I Kullsbjörken sammanstrålar gamla vägar mot Noret, Rättvik och Tällberg. Den mer sentida riksvägen mellan Leksand och Rättvik löper genom den södra delen av byn.
- Bebyggelsen i Kullsbjörken är belägen i hästskoform kring en större sammanhållen yta med jordbruksmark som genomskärs av den järnväg som drogs genom byn åren 1913–1914. Det finns också enstaka mindre ytor med jordbruksmark insprängt bland gårdarna samt i byns utkanter. De flesta av byns gårdar angränsar direkt mot till bygatusystemet i likhet med principen för en radby. Byns majstångsplats är belägen där vägarna från Rättvik, Tällberg och Noret möts. Insprängt bland den äldre bebyggelsen samt företrädesvis i byns östra utkanter finns småhus och fritidshus som tillkommit under 1900-talet. Mellan Kullsbjörken och Östanhol finns ett större område med nytillkomna fritidshus och bostadshus.
- Norr om Kullsbjörken och i huvudsak i Rättviks kommun utbreder sig Salunäset. Historiskt upptogs en betydande andel av näsets yta av betes- och odlingsmarker. Vid Saluåns utlopp i Siljan finns gården Skansen som var ett färdställe för forkarlar. Vid utloppet löpte också den gamla vintervägen över Rättviken mot Tingsnäs udde upp på land och vidare västerut mot sjön Brossen. Det har påträffats slaggrester kring gården och det sägs att patron Litström på Ickholms bruk hade ett malmförråd på platsen.

GÅRDSFORMER OCH GÅRDSSTRUKTURER:

- Så som har varit brukligt i Leksandsbygden var gårdarna i Kullsbjörken nästan uteslutande helt kringbyggda med fyrkantsform vid storskiftet, som inträffade år 1827. Även om många gårdar är kring-

byggda på tre sidor och har en antydning till fyrkantsform återstår idag endast en fyrkantsbyggd gård.

- Det finns ålderdomliga timmerhus bevarade på de flesta av byns gårdar. Det kan röra sig om trösklogar, fåjs (fåhus), bodar, stall med portluder, foderbodas och ibland även källarstugor. Ibland står de äldre timmerhusen grupperade i längor om två. På många gårdar finns också ålderdomliga gavelhärbrén. Det förekommer också gårdar där flera av de äldre ekonomibyggnaderna utbytts mot nya större ladugårdsanläggningar under det sena 1800-talet eller under 1900-talet. Sådana ladugårdsanläggningar är ofta större än de äldre timrade ekonomibyggnaderna och med djurhusdel i tegel eller gjutmur. Det finns också gårdar där vissa äldre timrade ekonomibyggnader, företrädesvis trösklogar, sammanbyggs med nya tegel-, gjutmurs- och resvirkeskonstruktioner till en enda stor avlång eller vinkelformad byggnad från och med det sena 1800-talet.
- På många äldre gårdar står med byggnader tätt intill bygatusystemet. Beträffande nyare småhus och fritidshus är de ofta placerade indragna från gatulinjen och med byggnaderna samlade mitt på gårdstomten.

BEBYGGELSENS HUVUDDRAG OCH DETALJUTFORMNING:

- På äldre gårdar är de flesta bostadshusen antingen enkelstugor, parstugor eller korsplanshus. Det finns också flera senare tillkomna småhus och fritidshus. De flesta av dessa är uppförda med material, färgsättning och generell karaktär som sammansmälter väl med den äldre bebyggelsen i övrigt.
- Nästan alla äldre byggnader är långsmala, faluröda eller ofärgade och med sadeltak som har en takvinkel omkring 30 grader. Den äldre bebyggelsen är enkel och präglas av småskalighet. Inga byggnader är högre än motsvarande två våningar.
- Beträffande fasadmateriál förekommer varianter där knuttimrade byggnader har stommen blottlagd som fasad. Det förekommer även att byggnader är inklädda med locklistpanel eller lockpanel.
- Nästan alla tak täcks av tegelröda en- eller tvåkupiga takpannor i lertegel.
- Knutar och fönsteromfattningar är ofta målade vita på bostadshus.
- Skorstenar är i lertegel och oftast av enkel modell med lätt profilerad utkragning ovanpå.
- På äldre hus är det vanligt med spröjsade tvålufts träfönster där varje båge innefattar tre lätt stående eller liggande glasrutor.

De kringbyggda gårdarna Nyåkersgården och Gropgården mitt i byn, vid majstångsplatsen. Den saluröda färgen präglar merparten av byns bebyggelse. Kullsbjörken 11:11.

Täktgården är ålderdomlig och välbevarad. De gamla byggnaderna har många intakta ålderdomliga detaljer i form av exempelvis fönster och färstukvistar. Kullsbjörken 17:14.

Ovan, Knappgården med sen 1800-talskaraktär med korsplanshus som manbyggnad och vinkelställd ekonomilänga. Kullsbjörken 10:15.

Till vänster, välbevarad äldre enkelstuga eller sidokammarstuga på den delvis kringbyggda Gropgården mitt i byn, med majstångsplatsen i förgrunden. Kullsbjörken 9:14.

- På äldre bostadshus är ytterdörrarna ofta enkla och i trä.
- Beträffande äldre farstukvistar som är bevarade förekommer varianter med sadeltak som bärs av kontursågade sidobrädor som efterliknar stiliserade balusterdockor. Det finns även enstaka enklare kallfarstukvistar. På timmerhus tillkomna under 1900-talets senare hälft finns asymmetriska allmogeinspirerade farstukvistar med rundsvarvade balusterdockor som stöd för taket.
- Fönster- och dörrromfattningar på äldre hus är oftast enkla med fyra brädor där sidobrädorna omsluter topp- och bottenbrädorna. På vissa hus förekommer fönsterromfattningar med profilerade överstycken.
- Vissa äldre bostadshus har moderniserats med exempelvis tvåluftsfönster, nya paneler och skorstenar samt nya ytterdörrar och farstukvistar under 1900-talet eller tidigt 2000-tal.

UTMÄRKANDE DRAG:

- Vid Saluån fanns under historien många skvaltkvarnar. Även om de flesta kvarnarna ägdes av Rättviksbönder fanns ett antal som tillhörde gårdar i Leksand. På 1860-talet fanns över 20 skvaltor i ån men endast ett fåtal ägdes då av Leksandsbönder.

Värden

Nedan beskrivs de värden som byarna bedöms besitta. I detta kulturmiljöprogram beskrivs kulturhistoriska och estetiska värden. Alla värden förklaras i sitt sammanhang, men utefter en förutbestämd grundmall som är lika för varje by.

Platsnamn

Platsnamn är ofta gamla, och med betydelser som är sprungna ur, eller anknytta till platsens specifika historia. Att beakta god ortnamnsred är lagstadgat enligt kulturmiljölagen. Namnet är känt sedan mitten av 1500-talet och syftar på en kulle (höjd) och björkdunge.

Värden/var varsam med

- Platsnamnet Kullsbjörken.

Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället

Byarna som helhet, i synnerhet med avseende på bebyggelsens utbredning och samspelet mellan bebyggelse och odlingsmark kan berätta en mångfald av berättelser om livet i Dalarna och Leksand innan industrisamhällets genombrott på landsbygden. I det äldre bondesamhället, här menat som det av jordägande bönder dominerade samhälle som föregick industrisamhället på många platser

i Dalarna, uppdelades av tradition såväl jord som byggnader mellan alla syskon i en syskonskara vid arvskitte. I Leksand och Övre Dalarna var de flesta därför småbrukare med egen gård och egen jord, något som är annorlunda gentemot många andra delar av Sverige, där en mindre andel av befolkningen faktiskt ägde jord. När befolkningen ökade, särskilt från och med 1700-talet, splittrades odlingsmarken i komplexa ägofigurer. Något som på sikt ledde till ett jordbruk med minskade marginaler och större känslighet för missväxt. Detta tvingade delar av befolkningen på arbetsvandringar med bisysslor, och gav upphov till bland annat ett utpräglat fåbodbruk. Den odlingsmark som fanns var livsviktig ekonomiskt, men även av stor social betydelse. Att ärva och äga jord ansågs mycket viktigt, och medförde viktiga demokratiska rättigheter och möjligheter, bland annat till att bedriva fåbodbruk och att ha rösträtt i sockenstämman.

Det finns specifika företeelser i landskapet i och kring byn som berättar om det äldre bondesamhället. Djurhållningen var förr en förutsättning för livsuppehållet. Hur många djur man kunde hålla berodde på tillgången av bete och vinterfoder. Antalet djur styrde i sin tur, före konstgödningens tid, hur stor åkerareal man kunde hålla. Det rådde därför stor konkurrens om slätter och bete och i stort sett all tillgänglig gräsmark utnyttjades för slätter medan sämre mark brukades till bete. Hackslogar kallades de stenbundna fastmarker som inte var lämpliga att odla upp men som ändå gav tillräckligt så det var värt att slå. Förbättring av slättermarkerna utfördes i den mån det var möjligt och man kan se spår av stenröjning. Den årliga slättern skapade en mager mark som sällan eller aldrig fick tillskott av gödning och därmed gavs förutsättningar för en stor mångfald av växter, insekter och svamp. Varje liten rest av denna naturtyp är värd att förvalta då de ofta hyser hotade arter.

Idag har slättermarken till stor del växt igen och en liten del har röjts upp till åker. I det som tidigare var öppen mark, åker och äng kan man idag ändå finna spåren av odlarmödan i form av rösen, åkerkanter, beskurna träd men även i själva artsammansättningen. I och runt byarna fanns förr stora arealer slättermark men med dagens jordbruk är de nästan helt försvunna. De som finns kvar är därför värdefulla att värna.

För att dryga ut vinterfodret till djuren repades löven av träd eller så skars riset av från träd som rönn, sälg och björk. För att underlätta för löv- och risskörd beskars träden, hamlades, på den höjd som var lämplig. Lövfoderträden har kunnat bli mycket grova och gamla och är hemvist för en mångfald av arter. De kan kännas igen genom sin speciella form där grenarna ofta kapades mer än två meter över mark dit djuren inte nådde och det finns en tydlig hamlingszon med grenskott och knölar på stam och huvudgrenar.

Det var inte ovanligt att man planterade vårdträd på gårdarna. Det var ofta ädellövträd, som lönn, lind, alm, ek eller ask. Vårdträden skulle i äldre folketro beskydda gårdens invånare men kan även ha planterats för att exempelvis markera ett barns födelse.

Utblick över det öppna och hävdade jordbrukslandskapen mitt i byn. Bebyggelsen är belägen i hästskoform kring de öppna markerna.

Öppen jordbruksmark med odlingsrösen längs byvägen mot Östanhol i väster.

Kullsbjörken är beläget i en nordösts lutning med utblickar mot bland annat Lerdal i Rättviks socken.

Bebyggelsen är grupperad i klungor och radbystråk längs byvägarna. Till vänster, den anrika Gatugården med anor från 1600-talet. Gården är enligt uppgift byggd år 1666. Kullsbjörken 14:11.

Korsplanshus lika det som syns på till vänster i bilden blev vanliga först under 1800-talets sista decennier. Kullsbjörken 19:5.

Om fruktträd vårdas på rätt sätt kan de bli gamla och de kan vara värdefulla karaktärsskapare på gårdarna. Alléer, som kan vara enkelradiga eller dubbelradiga, förknippas ofta med högeståndsmiljöer, vilket det är knappt med i Leksands bymiljöer, men de kan även ha planterats längs vägarna för att ge vindskydd och skugga. De kan också ha använts för lövtäkt.

Bebyggelsen i Kullsbjörken omgärdar en sluttning med odlingsmark som fortfarande är öppen och hävdad. Det finns också mindre avsnitt med öppen jordbruksmark i byns utkanter och bland gårdarna. Den öppna odlings- och betesmarken kan berätta om de sociala och ekonomiska förhållanden som präglade livet i byn i äldre tider och har därför kulturvärden. Att jordbrukslandskapet hålls öppna och hävdade, samtidigt som dess karaktär med bland annat stenrösen bibehålls är mycket viktigt för byns karaktär. Ut mot Salunäset men företrädesvis på Rättvikssidan av Salunån finns mängder av små ängslador som vittnar om att landskapet förut till stor andel utgjordes av öppen och hävdad jordbruksmark. Spåren av bete- och odling på Salunäset i form av exempelvis ängslador är viktiga att bevara eftersom även dessa erbjuder en viktig kontext till byns sociala och ekonomiska förhållanden historiskt.

Värden/var varsam med:

- Öppen och hävdad betes- och odlingsmark.
- Enbuskar, träd och större stenar sten belägna på impediment i landskapet.
- Äldre odlingsrösen av sten som konstruerats i samband med markberedningen.
- Synbara historiska gränser mellan olika inägor.
- Ängslador mot Salunäset norr om byn.

Bystruktur

Bebyggelsens tillkomst och utveckling hänger samman med hur landskapets resurser kunde nyttjas. Just jordbruksmarken dikterade ofta hur gårdarna placerades i byn. Historiskt placerades många gårdar antingen i skogsbryn eller på karga höjdlägen mitt i odlingslandskapet. Detta beror på att sådana platser inte var lika användbara som odlingsmark. Gårdarnas placering i landskapet konstituerade sedan framväxten och utvecklingen av byns karaktär. Att den ålderdomliga karaktären med täta och dynamiskt framvuxna byar levte kvar så tydligt i Leksand beror på att 1700- och 1800-talens skiftesreformer påverkade byarna annorlunda här, än i övriga Sverige.

I Kullsbjörken är bebyggelsestrukturen med äldre kringbyggda gårdar i radbystråk och klungor intill det hästskoformade nätet av byvägar värdefullt. Bystrukturen med gårdar som är belägna vid sidan av det öppna och hävdade

odlingslandskapet kan berätta om hur bebyggelsen utvecklats i samklang med odlingslandskapet och de förutsättningar som historiskt styrts bebyggelseutvecklingen i Leksand.

Värden/var varsam med:

- Bebyggelsens organiskt framvuxna karaktär med byklungor och rad-bystråk längs byvägarna i en hästskoform kring öppna och hävdade betes- och odlingsmarker.
- Områden där husen och gårdarna står tätt intill varandra och därigenom bidrar till att bebyggelsen framträder som ett tätt »gytter« i landskapet.
- Områden där byggnaderna sluter sig tätt om omgivningen och områden där byggnaderna står nära gaturummet och bildar täta och slutna bygaturum.

Enkelstuga

Parstuga

Timmerhuskulturen och månghussystemet

Från medeltiden och fram till 1900-talet knuttimrades de flesta byggnaderna i Övre Dalarna. Timmerhuskulturen präglas av månghussystemet. Istället för att bygga få och stora byggnader uppfördes många små och funktionsspecifika timmerbyggnader. Det fanns många sociala och praktiska fördelar med detta. De små byggnaderna var lätta att dela upp och flytta vid arvsförflyttning. Råvaran fanns tillgänglig i överflöd. De flesta timmerhusen kan uppdelas i kategorierna bostadshus, djurhus, förvaringshus och verkshus. Timmerhusen i Leksand och Övre Dalarna kännetecknas av utformningsmässig enkelhet, högkvalitativt virke och mycket gott hantverksutförande. De flesta husen byggdes av bönder efter gårdens behov, och med tiden utvecklades stor skicklighet i bygandet. Den stora skickligheten ledde till att timringskonsten också utvecklades till en viktig inkomstkälla för de »träklöka« Leksandsbor som begav sig på utsocknes arbetsvandringar. De ålderdomliga timmerhusen är idag en omistlig beståndsdel i vad som gör Leksands byar till speciella och trivsamma livsmiljöer. Här syns det att människor levde under mycket lång tid. Timmerhusen är byggda med omsorg i en lokal tradition som utvecklats och använts under flera hundra år, fram tills industrialismens intåg, mot 1800-talets slut och kring sekelskiftet år 1900. I Kullsbjörken finns ett flertal gårdar med delvis bevarade månghussystem. Där konstitueras gårdens nuvarande byggnadsbestånd helt eller till del av ålderdomliga timmerhus som ensamma eller i längor om två placerats kring gårdstunen. Det finns även några välbevarade äldre bostadshus i timmer i form av enkelstugor, parstugor och sidokammarstugor. Dessa byggnader i avseende både på ekonomibyggnader och bostadshus är en omistlig källa till kunskap och förståelse om timmerhuskulturen i Leksand och har därför särskilt kulturvärde. Värdet förstärks av att de ålderdomliga byggnaderna utgör en väsentlig beståndsdel i Leksandsbygdens bebyggelsekaraktär, och ofta är uppförda med en enastående hantverksmässig och utformningsmässig

Den delvis kringbyggda och ålderdomliga Tägtgården. Kullsbjörken 17:14.

*Den delvis kringbyggda Jön-
sesgården på bilden köptes av
konstnären Jörgen Stening år
1974 och renoverades till ett
konstnärshem. Kullsbjörken
18:9.*

Den delvis kringbyggda Gropgården invid järnvägen mitt i byn. Kullsbjörken 9:14.

Ollesgården som har gått i arv från far till son sedan åtminstone 1600-talet. Den anrika gården innefattar flera ålderdomliga timmerhus, bland annat en välbevarad parstuga. Kullsbjörken 16:11.

kvalitet. Särskilt utmärkande är Tägtgården i den norra delen av byn. Gården är kringbyggd på tre sidor av gårdstunet med enkelstuga, källarstuga och bod samt tröskloge och stall med foderbod. Byggnaderna är i stort mycket välbevarade med exempelvis ålderdomliga farstukvistar med kontursågade stöd och sadeltak.

Värden/var varsam med:

- Att husen är byggda i trä eller knuttimrade, samt att de äldre husen ofta har en genomgående enkel karaktär utan onödiga utsmyckningar.
- Välbevarade bostadshus från innan 1930 i form av enkelstugor, sidokammarstugor och parstugor samt andra äldre former av bostadshus. Några särskilt värdefulla exempel finns på fastigheterna Kullsbjörken 16:11, Kullsbjörken 17:14, Kullsbjörken 9:14, Kullsbjörken 18:11 och Kullsbjörken 18:9. Värdebärande egenskaper är byggnadernas: befintliga timmerstommar; långsmala eller rektangulära form; blottlagda timmerstommar; befintliga stående locklistpaneler eller stående och liggande fasspontpaneler i trä; befintlig fönstersättning; befintliga fönsterkarmar; befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster med lunettform; befintliga dörrar; befintliga äldre farstukvistar med tillhörande fönster samt lövsågade eller kontursågade detaljer; befintlig utformning beträffande tegeltak; befintliga skorstenar i tegel; dekorerade taktassar; befintliga spetsvinkliga stuprör; grundmurar med synlig natursten. Stommen och formen på alla de bostadshus som uppförts innan 1930 men därefter väsentligen förändrats är värdefulla.
- Samtliga knuttimrade ekonomibyggnader – djurhus, förvaringshus och verkshus uppförda innan 1930. Äldre knuttimrade ekonomibyggnader är en omistlig beståndsdel i byarnas karaktär och bör inte flyttas, rivas eller väsentligen förändras. Längor om två eller fler timrade ekonomibyggnader som står i kringbyggda gårdsformer är särskilt värdefulla. Lika så alla de härbren, smedjor, torkhus och äldre lador som finns utanför gårdsfykanterna runt om i byn.

Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse

Även om de äldre husen i Leksandsbygden är unika och i sina detaljer bär många olikheter som gör varje gård speciell, finns flera gemensamma nämnare som starkt påverkar bebyggelsens karaktär. Ofta framträder bebyggelsen som ett gytter av tätt placerade faluröda hus med likartad storlek och form. Det är denna karaktär som kanske starkast kännetecknar byarna, och de aspekter av bebyggelsen som bidrar till denna karaktär är därför särskilt värdefulla. Näs-

tan alla hus i de äldre byklungorna är låga - sällan högre än två hela våningar. Många byggnader har dessutom en långsmal form eller bildar tillsammans långsmala längor som ingår i olika kringbyggda former. De flesta byggnaderna har också sadeltak med tegeltäckning. Att de flesta husen är färgade med falu rödfärg eller omålade i trä är också mycket viktigt för byarnas generella karaktär. Den faluröda färgen har dessutom historisk betydelse, då den präglar byarna i Övre Dalarna och Leksand sedan åtminstone 1800-talets senare hälft. Beträffande vita detaljer i form av exempelvis fönster, fönsterfoder, vindskivor och knutbrädor är detta värdefullt där det förekommer, eftersom även detta är en påtaglig beståndsdel i byns karaktär.

Värden/var varsam med:

- Den sammanhållna byggnadshöjden om högst två hela våningar.
- Att byggnaderna har en långsmal form, eller bildar långsmala enheter som tillsammans bildar kringbyggdhet.
- Att de äldre byklungorna är tätt bebyggda, och att husen står tätt intill varandra.
- Tegel som takmaterial, i synnerhet befintliga enkupiga och tvåkupiga tegeltak.
- Den enhetligt förekommande ofärgade eller faluröda färgen. Avstå från att rödmåla naturligt grånade timmerhus. Dessa byggnader har en egen karaktär som i sig är värdefull, och som samspelar väl med sin omgivning även utan rödfärg.
- Vitmålade detaljer så som fönster, fönsterfoder, fönsteröverstycken, knutbrädor och vindskivor där de redan förekommer. Undvik att måla andra detaljer än fönster och fönsterfoder vita på äldre ekonomibyggnader, eftersom detta ej förekommit i någon större utsträckning historiskt.

Kringbyggdhet

De kringbyggda gårdarna återspeglar hur bebyggelsen vanligen ordnades i det äldre bondesamhället i Dalarna. Den kringbyggda gårdsformen började förekomma mot slutet av medeltiden, och utvecklades sedan mot den fyrkantiga kringbyggda form som dominerade helt i Leksand under större delen av 1700- och 1800-talen. Traditionen med den kringbyggda gården uppstod sannolikt i syfte att skydda gårdstunet från väder och omgivning.

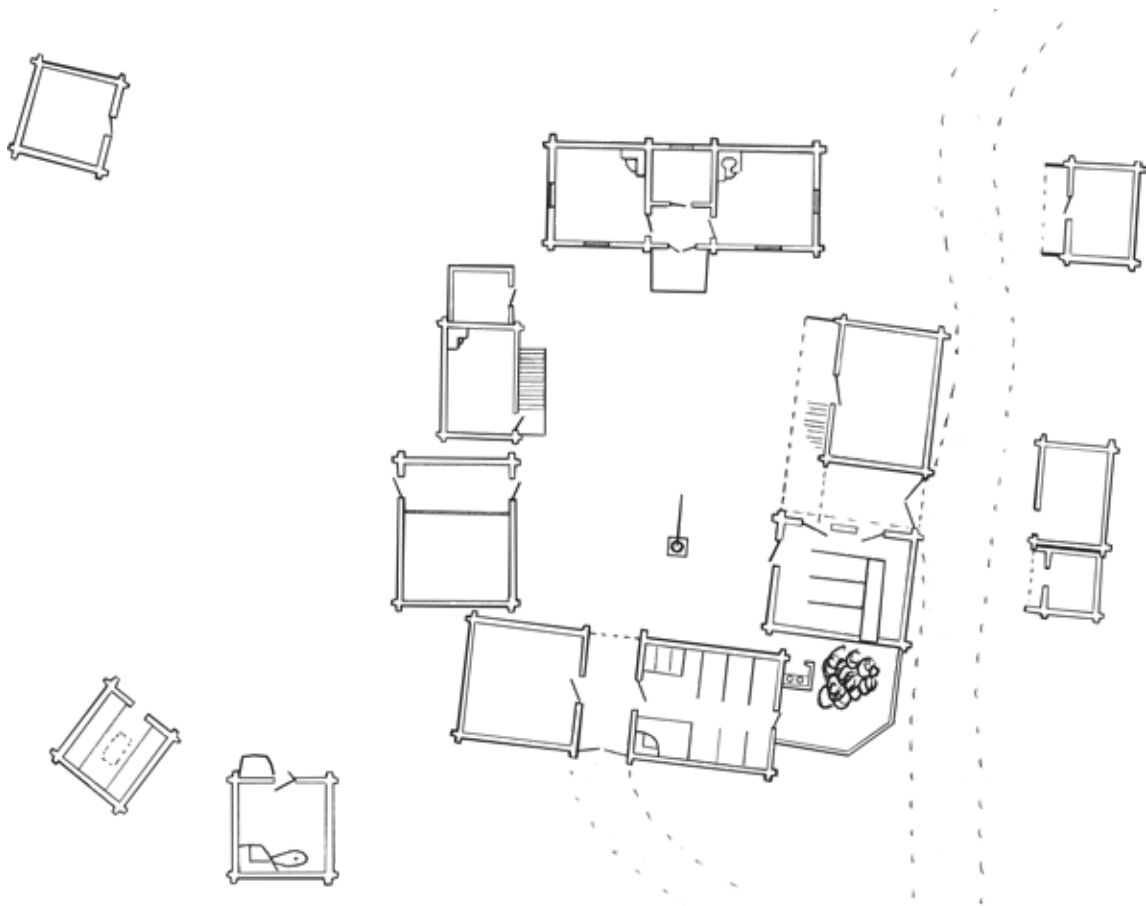
Vissa av de gårdar som tidigare varit helt kringbyggda kom på grund av sociala och ekonomiska förändringar att utglesas från och med det sena 1800-talet. Orsakerna till dessa förändringar var flera. Det blev bland annat vanligt att funktioner som tidigare haft enskilda byggnader ersattes av större ladugårdsanläggningar med tegel- eller gjutmursdel under den relativa välståndsökning

Den kringbyggda Lindgården återuppfördes på ny plats sedan den brann ner på 1800-talet. Gården har varit i samma familj sedan mitten av 1600-talet. Kullsbjörken 11:7.

Ekonomibyggnader på den kringbyggda Ollesgården. Kullsbjörken 16:11.

Kringbyggd gård med ålderdomliga timmerhus. Längst upp från vänster: hölada, parstuga (bostadshus), långsideshärbre, källarstuga, loftbyggnad med portlider, vagnbod sammanbyggd med kortsideshärbre, tröskloge, brunn, stall, torkhus, smedja, lada och fähus med portlider och dyngstad.

Gård som avstyckades i början av 1900-talet men som bebyggdes först 1929-1935 av fyra ogifta syskon. Kullsbjörken 4:12.

som inträffade under det sena 1800-talet. Det har även varit vanligt att äldre timmerhus, ofta tröskklogar, sammanbyggts till slutna längor eller vinkelformade enheter med ny foderbod- och ladugårdsdel.

I Kullsbjörken finns flera gårdar som är kringbyggda på två eller tre sidor om gårdstunet. Det förekommer dels gårdar med delvis intakt månghussystem och gårdar som i högre utsträckning kompletterats med nya byggnader från och med det sena 1800-talet. Den täta och slutna karaktären på de kringbyggda gårdarna utgör en värdefull och tydlig karaktär som är miljöskapande och trivsamt. Kringbyggdhet är dessutom typiskt för Leksand och Övre Dalarna.

Värden/var varsam med:

- De kringbyggda gårdarna som finns bland annat på fastigheterna Östanol 25:11, Östanol 25:9, Kullsbjörken 16:11, Kullsbjörken 17:14, Kullsbjörken 10:15, Kullsbjörken 11:11, Kullsbjörken 9:14, Kullsbjörken 11:7, Kullsbjörken 18:9, Kullsbjörken 4:17 och Kullsbjörken 1:25.
- Byggnader som bidrar till kringbyggda gårdstun. Oavsett ålder bör sådana byggnader inte rivras eller flyttas. Byggnader som är placerade med fasader mot en bygata bör hanteras särskilt varsamt, eftersom sådana byggnader påverkar hela byns karaktär.
- Portlider och dörrar som leder in till gårdstunen.

Gårdar med sen 1800-talskaraktär

Under 1800-talet kom den industrimässiga sågindustrin att erbjuda billigare sågade trävaror, något som i hög utsträckning kom att påverka Övre Dalarnas byggnadskultur. I Leksandsbyarna ledde utvecklingen bland annat till att det blev vanligare med exempelvis utsmyckade farstukvistar och på sikt även trähusbyggnader med nya tekniker. I vissa byar sammanföll den ökade tillgången på sågade trävaror med ett ökat relativt välstånd. I vissa av byarna tillkom därför under perioden också nya större manbyggnader i form av exempelvis korsplanshus, samt även nya och större ekonomibygnader för djurhållning och jordbruk. I Kullsbjörken finns flera goda exempel på gårdsbildningar av sen 1800-talskaraktär. Dessa gårdar kan berätta om viktiga samhällsförändringar som inträffade i Leksandsbygden under 1800-talet senare hälft, och har därför kulturvärden.

Värden/var varsam med:

- Gårdar som påtagligt förändrats under det sena 1800-talet samt även gårdar som tillkommit under den perioden. Några värdefulla exempel finns på fastigheterna Kullsbjörken 10:15 och Kullsbjörken 11:11.

Korsplanshus

- Byggnadernas befintliga form, volym, takform och takvinkel. Beträffande korsplanhus, byggnadernas strikt symmetriska fasadkompositioner.
- Befintlig utformning beträffande äldre vindskivor, spetsvinkliga stuprör samt enkupiga- eller tvåkupiga lertegeltak på bostadshus. Befintliga skorstenar.
- Befintlig utformning beträffande fasader med liggande och stående spontpanel, stående slätpanel samt locklistpanel. Förhållandet mellan stående och liggande element i fasadkompositionen. Befintliga slätputsfasader. Befintliga tegelmurar och gjutmurar på ladugårdsanläggningar.
- Byggnadernas befintliga faluröda färgsättning.
- Befintliga farstukvistar, glasverandor och inbyggda farstukvistar. Befintliga lövsågade och kontursågade snickeridetaler i anslutning till farstukvistar. Befintliga parspegeldörrar och andra typer av äldre ytterdörrar.
- Befintliga profilsågade och lövsågade fasaddetaljer i form av exempelvis listverk och vindskivor, fönsteromfattningar och dekorerade taktassar.
- Befintliga äldre träfönster: befintliga fönsterkarmar; befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; fönsteromfattningar; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster.

»Dalaromantik« och timmerhuskulturen under 1900-talet

Under 1800-talet nådde industrialiseringen Dalarna. Efter hand ersattes böndernas timmerhusbyggande av nya tekniker, och den folkliga timmerhustraditionen avtog. Mot sekelskiftet år 1900 väcktes främst bland stadsbor och kulturpersonligheter ett nytt intresse för den äldre bondekulturens olika uttryck, däribland dräktskick, sånger och musik, traditioner och byggnadskultur. Många faktorer låg till betydelse för detta, däribland nationalstatens framväxt, en ökad urbanisering och världsutställningar i nationalismens förtecken. Övre Dalarna kom att föreställas som ett genuint reliktområde över det gamla Sverige, och många turister begav sig till bland annat Leksand för att uppleva den kultur som på andra platser betraktades som bortglömd eller utdöd. Med tiden kom kulturpersonligheter och förmögna stadsbor att bygga påkostade sommarnöjen och konstnärshem på natursköna platser i bygden. Husen byggdes ofta i nationalromantisk – eller dalaromantisk stil. Den senare kom att utvecklas och återbrukas vid detaljutformningen på fritidshus konsekvent åtminstone fram tills 1940-talet. Detaljer som kännetecknar dalaromantiken

Rapp- eller Hurtiggården som bildades år 1888 och bebyggdes med det nuvarande bostadshuset kring år 1890. Byggnaden ombyggdes sedan med ett brantare tak. På gården fanns enligt uppgift ett tegelbruk under en period. Lalnäs 1:2.

Modernistisk timmervilla uppförd år 1973 med exklusiva spröjsade fönster och assymetrisk allmogeinspirerad farstuvist. Kullsbjörken 1:13.

*Välbevarad timmervilla
uppförd år 1961 väster om
byn. Kullsbjörken 9:II.*

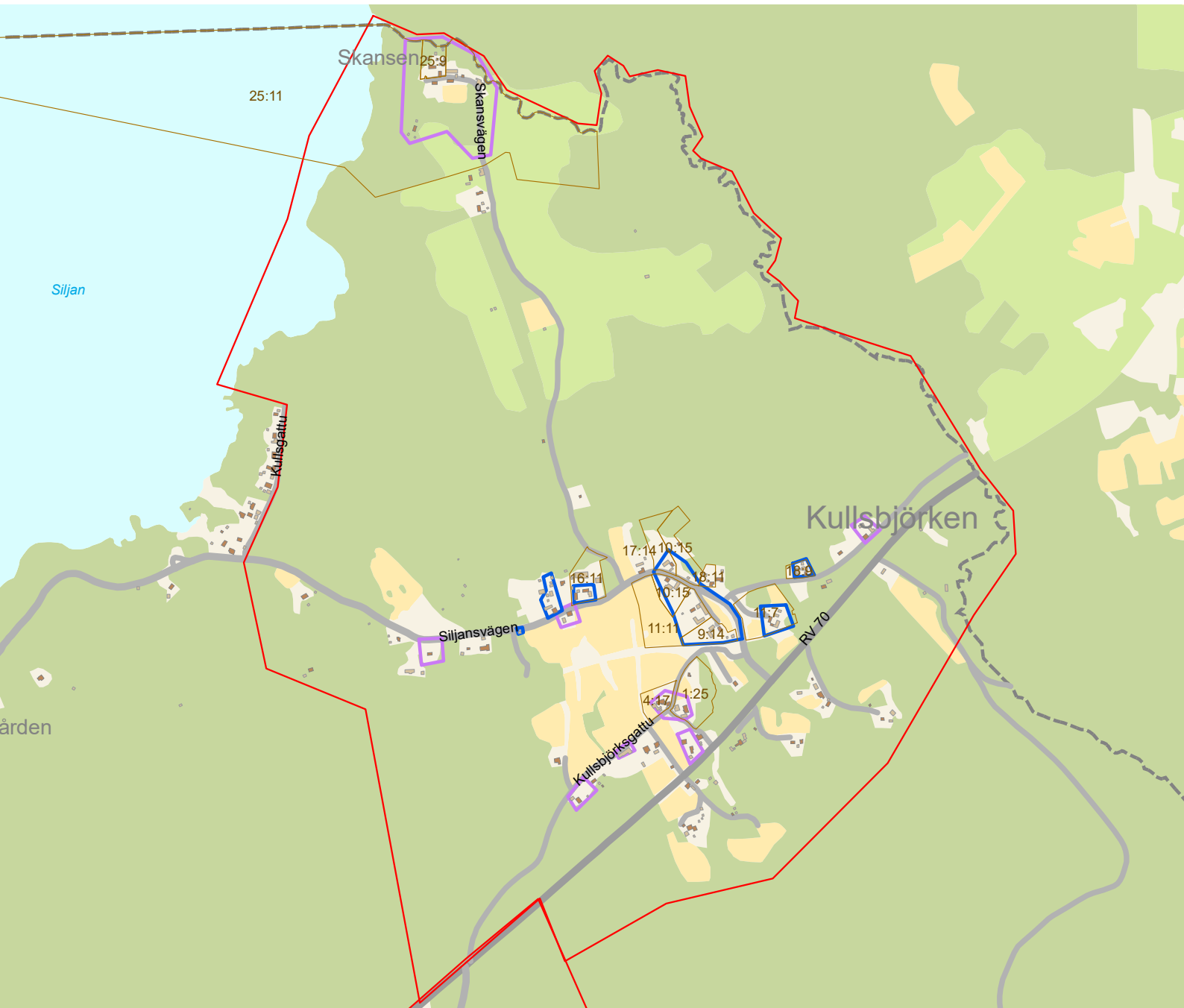
är bland annat allmogefarstukvistar, kronskorstenar, blyspröjsade fönster, bruksmursgrunder, vindflöjlar och dalablå detaljutformning.

Från mitten av 1900-talet återuppväcktes det folkliga timmerhusbyggnad genom en medveten satsning. Särskilda timmerhusföretag etablerades och timrade småhus åt bofasta. De timmerhus som uppfördes från och med tiden kring 1950 kom dock i att i större utsträckning än tidigare följa tidstypiska normer och ideal beträffande planlösningar, former, volymer och i viss mån även detaljutformning. Även om vissa dalaromantiska detaljer så som allmogefarstukvistar, blyspröjsade fönster och den dalablå färgen fortsatt var populära, introducerades även sådant som perspektivfönster och suterrängvåningar. Andra detaljer som är typiska för timmerhus tillkomna efter 1950 är gårdsgårdar i fåbodstil och gårdsportaler med stolpar i rot. I många trädgårdsanläggningar från tiden finns också påkostade stensättningar i röd sandsten (älvdalskvartsit).

I utkanterna av den äldre bebyggelsen i Kullsbjörken finns flera fritidshus och timmervillor uppförda från och med tiden kring 1900-talets mitt och framåt. Byggnaderna kan berätta om hur timmerhuskulturen återuppväcktes, tillämpades och förändrades under 1900-talet. Många av husen är dessutom påkostade med stora materialmässiga och utformningsmässiga kvaliteter. Att timmerhusbygget i Leksandsbygden, trots förändringar i stildragen, vidmakthållits under 1900-talet är mycket anmärkningsvärt även ur ett nationellt perspektiv.

Värden/var varsam med:

- Timrade småhus och fritidshus tillkomna under 1900-talet. Värdefulla exempel finns på fastigheterna Kullsbjörken 9:11, Kullsbjörken 1:13 och Laknäs 1:2. På den sistnämnda gården fanns enligt uppgift ett tegelbruk under en period.
- Byggnadernas befintliga timmerstommar, former och storlekar.
- Befintlig färgsättning och utformning beträffande fasader och detaljer.
- Befintliga utformning beträffande tak och takmaterial i form av enkupiga lertegelpannor. Befintliga kontursågade (krusade) vindskivor där de förekommer.
- Befintliga skorstenar.
- Befintliga fönster med trä- eller blyspröjs. Befintliga utformning beträffande fönsteromfattningar. Befintliga äldre perspektivfönster med träkarm.
- Befintliga ytterdörrar i trä med exempelvis rombmönster. Allmogesinspirerade farstukvistar med rundsvarvade hörnstolpar. Rosmotiv på farstukvistarnas triangelfält där de förekommer.
- Befintliga belysningsarmaturer.
- Trädgårdsmiljöer med tillhörande terrasseringar, bruksmurar, staketstolpar, järnstaket, grindar och järnanordningar.
- Sandstensbeläggning och sandstensdetaljer på farstukvistar och i vilaträdgårdar, exempelvis i form av belagda stigar och uteplatser.

Värdekartan redovisar en klassificering av miljöer och bebyggelse enligt följande: **Röda områden** markerar större landskapsavsnitt och bebyggelseområden med kulturvärden eller mycket höga kulturvärden. Värdebärande egenskaper inom dessa områden kan exempelvis vara byggnaders färgsättning, skala och form, sammanhållen byggnadshöjd eller jordbrukslandskapets öppna och hävdade karaktär.

Lila områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha kulturvärden.

Blå områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha särskilt kulturvärde.

Vad är ett kulturmiljöprogram?

Ett kulturmiljöprogram är ett kunskapsunderlag framtaget för att tydliggöra kulturmiljöns egenskaper och karaktäristik, utan att dessa vägts mot andra intressen. När kommunen fattar beslut i detaljplaner och bygglov ska en avvägning göras mellan olika allmänna intressen, exempelvis kulturmiljöer eller naturvård, och enskilda intressen, som behovet av en större bostad eller en grannes önskan om utsikt. Det här beskrivs i Plan- och bygglagens (2010:900) andra kapitel. Genom att i förväg ta ställning till vilka områden som har särskilda värden och vad det är som gör området värdefullt förenklas kulturmiljöfrågan i den dagliga handläggningen, men beslutet om vad som är lämpligt att göra på en viss byggnad eller i ett visst område sker i det enskilda plan- eller bygglovärendet.

Ett kulturmiljöprogram kan innehålla beskrivningar av de kulturhistoriska värden som finns hos en byggnad eller en plats. Ett kulturmiljöprogram kan också beskriva miljöns historia, utveckling, nyttjande genom tiden och vilka delar och karaktärsdrag som finns kvar i området idag.

Avsikten är inte att kulturmiljöprogrammet ska vara en ”våt filt” över bebyggelsen, utan snarare att det ska vara ett verktyg för hur kommunen och fastighetsägare ska kunna använda, utveckla och tillvarata kulturmiljön för att skapa en attraktiv kommun och livsmiljö.

Kulturvärden

En kulturmiljö är sammansatt av en mängd egenskaper. En egenskap kan exempelvis vara en byggnads material, byggnadshöjd, fönstersättning, färg eller namn.

En egenskap är aldrig automatiskt värdefull. Ett värde tillskrivs alltid en miljö av olika människor i vår samtid. Personer med olika kompetenser och intressen tillskriver miljöer olika typer av värden. En byggnadsantikvarie kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom den kan utgöra ett slags fysiskt källmaterial som berättar om det förflutna. Samhället kan använda sådana miljöer för att förmedla och konkretisera berättelser om vår historia och på så vis ge människor bättre möjligheter att förstå sin samtid. En arkitekt kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom dess olika arkitektoniska parametrar skapar en vacker och trivsamt livsmiljö. En person kan också bedöma att en plats är värdefull eftersom hen har många minnen kopplade till den.

Det är väldigt viktigt att tydliggöra varför en egenskap tillskrivits ett värde och av vem. Då blir det möjligt att senare följa upp på väderingen och förstå varför den är gjord.

Vad och hur har vi bedömt?

I detta kulturmiljöprogram bedöms kulturhistoriska och estetiska värden, samt delvis även sociala värden. Begreppen förklaras i sitt sammanhang nedan. Alla värderingar är skrivna och utförda av byggnadsantikvarier vid Dalarnas museum. Begreppet kulturvärde används för att beskriva den sammantagna bedömningen mellan dessa tre värdeaspekter.

Kulturhistoriska värden

Miljöer, platser och byggnader med kulturhistoriska värden bär på berättelser om det förflutna som av olika anledningar bedöms vara viktiga för vår samtid – eller att bevara för framtiden. I arbetet med Leksands kulturmiljöprogram har berättelserna om det äldre bondesamhället, timmerhuskulturen, turismen i Leksand och industrisamhället bedömts som särskilt viktiga. De värderingar som finns listade i rapporterna och på hemsidan utgår ifrån bedömningar om hur olika platser, miljöer eller byggnader återspeglar olika aspekter av dessa berättelser. På platser där andra intressanta berättelser tydligt framträder har även dessa medtagits i bedömningen av byns olika värden. Det kan exempelvis beröra anknytningar till välkända historiska personer eller lokala traditioner som är särskilt viktiga för en specifik by. I Leksands-Noret återspeglas delvis andra berättelser än i byarna, varför bedömningsgrunderna där skiljer sig från byarna. Miljöer och byggnader som inte förändrats nämnvärt under de senaste 40-50 åren värderats generellt högt i detta kulturmiljöprogram. Detta beror på att ovannämnda berättelser mer tydligt kan utläsas ur de miljöer som inte nämnvärt förändrats under senare tid.

Estetiska värden

Miljöer, platser och byggnader med estetiska värden bedöms ha stora utseendemässiga och upplevelsemässiga kvaliteter idag. Det kan röra sig om byggnader som är uppförda med stor hantverksmässig skicklighet och högkvalitativa material, landskapsrum där bebyggelsen och landskapet tillsammans bildar trivsamhet eller miljöer som är synbart gamla och bär många spår av tidens tand. Bedömningen av estetiska värden har utförts av Dalarnas museums byggnadsantikvarier och har i första hand gått ut på att fånga upp och värdesätta landskapets och byarnas unika karaktär beträffande färgsättning, volymer, former och placering i landskapet. Landskapets karaktär berättar oftast en viktig berättelse och har därför kulturhistoriska likväl som estetiska värden. Den värderingstext som i rapporter och bykaraktäriseringar benämns Låg, tät, faluröd eller ofärgad bebyggelse är den enda som helt och hållet utgått ifrån en estetisk bedömning av byarna.

Sociala värden

Miljöer, platser och byggnader som väcker känslor och är betydelsefulla för grupper eller enskilda personer har sociala värden. I detta kulturmiljöprogram har sociala värden endast undersökts översiktligt genom ett inledande församråd där allmänheten fått möjligheten att lämna in förslag till miljöer att ta med i kulturmiljöprogrammet. Vi har i största möjliga mån bejakat dessa förslag i inventeringsarbetet, och tagit med miljöer som framträtt i församrådet när vi besökt aktuella byar och platser i inventeringsarbetet.

Biologiskt kulturarv

Enkelt uttryckt är biologiskt kulturarv natur som berättar om kultur. Allt från enskilda träd till hela landskap kan berätta historien om den mänskliga när-

Gavelhärbre med de öppna och hävdade jordbrukslandskapen mitt i byn i bakgrunden. Kullsbjörken 11:11.

varon. Eftersom berättelserna förmedlas av något levande ligger det i sakens natur att det biologiska kulturarvet befinner sig i ständig förändring- det kan vara kortlivat men kan också fortleva i århundraden.

Biologiskt kulturarv är resultatet av människans möte med det levande i naturen. Genom att förstå detta möte kan vi förklara det vi ser i landskapet och visa vad som behövs för att ta vara på olika värden i landskapet.

Det biologiska kulturarvet kan handla om enskilda träd och buskar som formats av människan, som träd som planterats i en allé eller hamlats för att lövet ska kunna användas som foder till djuren. Det kan även vara större landskap, som fåbodvallen med hackslog, med den omgivande skogen som brukats för bete och där vallkullorna gjort ristningar i träden där de rastat. Det kan även vara det brukade landskapet runt och inne i byn, med ängs- och åkermarker.

Ekonomiska värden

Miljöer med kulturvärden kan ha högre ekonomiska värden i jämförelse med andra miljöer. Exempelvis kan verksamheter så som ett kaféer eller butiker

nyttja byggnader eller miljöer med kulturvärden i sin marknadsföring för att locka kunder och profilera sin verksamhet. Dalarnas unika natur- och kulturlandskap med byar, gårdar och byggnader är också en viktig ekonomisk resurs inom besöksnäringen. Antingen indirekt i förhållande till annan verksamhet eller direkt som ett besöksmål. Byggnader med kulturvärden kan även vara en reell ekonomisk resurs för privatpersoner. En studie från Kulturmiljö Halland har visat att människor i Halland historiskt varit benägna att betala i snitt 7% mer i förhållande till förväntat marknadsvärde för byggnader som bedömts ha kulturvärden. Undersökningen baseras på en jämförelse av köpesumman delat på taxeringsvärde (K/T-talet) mellan byggnader med kulturvärden och byggnader utan kulturvärden.

Fastighetsbeteckningar och GDPR

I kulturmiljöprogrammet anges fastighetsbeteckningar för att visa på var det finns värden, i exempelvis en miljö eller byggnad. Fastighetsbeteckningar kan anses vara personuppgifter.

För att behandla personuppgifter i kommunens verksamhet måste dataskyddsförordningen (GDPR) följas vilket betyder att det ska finnas stöd i en av de rättsliga grunder som återfinns i GDPR. För att använda fastighetsbeteckningar i kulturmiljöprogrammet hänvisas till GDPR:s artikel 6.1.e, att behandlingen är nödvändig för att utföra en uppgift av allmänt intresse eller som ett led i kommunens myndighetsutövning. Uppgifter av allmänt intresse enligt artikel 6.1.e. ska exempelvis ha stöd i lag eller annan förordning. Obligatoriska uppgifter som ålagts kommuner att utföra, exempelvis bygglovgivning, översiktsplanering och detaljplanering enligt plan- och bygglagen, är av allmänt intresse. För att kunna ta väl avvägda beslut i bygglov och detaljplanering men även för att allmänheten ska kunna följa plan- och bygglagen även i de fall det inte krävs myndighetsutövning (exempelvis bygglov), behövs bra kunskapsunderlag kring kulturmiljöns värden och var de återfinns, geografiskt. Relevanta lagrum återfinns i plan- och bygglagen:

- 2 kap 3 § om att planläggning ska göras med hänsyn till de kulturhistoriska värdena,
- 2 kap 6 § om att planläggning, bygglovgivning och även vid åtgärder som inte kräver lov, ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bl.a. kulturvärdena på platsen,
- 4 kap 16 § om reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan,
- 8 kap 13 § om förbud mot förvanskning av en byggnad som är särskilt värdefull,
- 8 kap 14 § om att underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras och

- 8 kap 17 § om att ändring och flyttning av byggnad ska göras varsam samt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

För att enkelt och exakt ange läge är det mest lämpligt att använda fastighetsbeteckningar, som sällan ändras och när de ändras så kan deras historiska utsträckning spåras i Lantmäteriets förrättningsakt.

LEKSANDS
KOMMUN

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

Dalarnas
museum